

פורסם לראשונה במוסף שבת של מקור ראשון

'מול שערי עזה': היאחזויות נח"ל ורצועת עזה

בשבועות האחרונים עולות בתקשורת הישראלית הצעות כאלו ואחרות להקמת היאחזויות נח"ל בעוטף עזה (ראו למשל: 'קצין חינוך ראשי: בוחנים הקמת היאחזויות נח"ל בעוטף עזה', מקור ראשון, 2.12.2023), או אף בשטח הרצועה עצמה, באזורים עליהם השתלטו כוחות צה"ל מאז ראשיתו של השלב הקרקעי במלחמת חרבות ברזל. הצעות אלו 'מחזירות את הצבע' למיזם היאחזויות הנח"ל שהחל בשנת 1951 כשילוב בין ביטחון להתיישבות וסיים את תפקידו ההיסטורי בסביבות שנת 2000, עם פירוקן של היאחזויות האחרונות, ואת הרלוונטיות של תפיסת ההתיישבות הביטחונית הקושרת בין כוחות הביטחון של היישוב העברי ושל מדינת ישראל לבין ההתיישבות בגבולות.

בשורות הקרובות נסקור שני פרקים היסטוריים בהם שמשו היאחזויות ככלי חשוב ביישוב מרחב רצועת עזה וסביבותיה. הפרק הראשון מתייחס להקמתה של היאחזות הראשונה נחלאים א' (לימים קיבוץ נח"ל עוז) בגבול הרצועה בשנת 1951 והשני להקמת היאחזויות הנח"ל ברצועה עצמה בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים. בסיום הדברים נציע להחיות את מיזם היאחזויות לנוכח האתגרים ההתיישבותיים עימם מתמודדת ישראל.

'שמשונים מול עזה'

במהלך מלחמת העצמאות קם הנח"ל, שנועד לאפשר את המשך הפעולה ההתיישבותית תוך כדי הלחימה. בתחילת שנת 1951 תכנן ראש אגף הנוער והנח"ל אליק שומרני מיזם ייחודי ופורץ דרך. באותה העת סיימו שנת שירות צבאית ראשונה בנח"ל חיילים שנקראו ה'בודדים': חיילים שלא הייתה להם הכשרה חקלאית והם הגיעו ברובם מארצות המזרח או שהיו נוער שוליים ללא השכלה תיכונית ('נוער השכונות והפרברים' בהגדרת הימים הללו). שומרני תכנן לקחת דווקא את אותם החיילים ולהקים 'היאחזויות' - יישובים צבאיים שיתמכו על ידי הגופים הממלכתיים של ישראל בהם ישכנו חיילים שיעסקו הן בביטחון והן בעבודת האדמה.

ההיאחזות הראשונה הייתה אמורה לקום בסמוך ליישוב הנטוש בארות יצחק, ממזרח לגבול רצועת עזה שהייתה אז בשליטה מצרית. מטכ"ל צה"ל קיווה כי חיילי היאחזות יצליחו לעצור את המסתננים שעברו במעין מסדרון שנוצר בין צפון הרצועה ובין מערב הר חברון שהיה בשליטה ירדנית ולאפשר הטבה של מצב הביטחון והקמת יישובי עולים באזורים הנמצאים ממזרח להיאחזות, רחוק יותר מהגבול. העלייה להיאחזות שנקראה 'נחלאים א' התבצעה ביולי 1951 ולוותה בחששות כבדים, היות שהגבול לא היה מגודר וסומן בתלם אדמה, ומסתננים ערבים הסתובבו בשטח, באופן כמעט חופשי.

מפקדי היאחזות, דני מט ולאחר מכן אמנון בלטינסקי, אכן נאלצו להתמודד עם מציאות ביטחונית מורכבת. הם חרשו את השדות עד לתלם האחרון- תלם הגבול למרות אש מנגד שנורתה על החיילים- חקלאים, העמידו כשליש מהחיילים בו זמנית בעמדות שמירה, ויצאו למארבים

רבים ליד הגבול. מעניין לציין כי בעדויותיהם כתבו החיילים שהם התחברו הרבה יותר למשימות הביטחוניות, בהן הרגישו 'חיילים אמיתיים' מאשר לעבודות האדמה. באחד המארבים נפל החלל הראשון של מיזם היאחזויות הנח"ל- אהרון בן מיר, יליד סופיה שבבולגריה, בעת שזרק רימונים על מסתננים. באותה התקלות נהרגו גם ארבעה מסתננים ונפצעה חיילת נח"ל שהתעקשה לצאת למארב.

בטקס העלייה להיאחזות נאם אלוף פיקוד הדרום משה דיין. דיין קשר בנאומו את מיקומה של היאחזות הסמוך לעזה לסיפור המקראי על שמשון: "אין בתוכנו שמשונים... אך הנה מוטל על שכמכם לשאת את שערי עזה. ולא רק גבורה פיזית דרושה לשם כך. קודם כל רמה מוסרית, רצון והתמדה, ואת אלה עליכם לגלות בעצמכם" (במחנה נח"ל, אוגוסט 1951). חמש שנים מאוחר יותר דיין, שכבר היה לרמטכ"ל, שזר פעם נוספת את אותו מוטיב בהספד המונומנטאלי לרועי רוטברג, מא"ז נח"ל עוז, שנרצח וגופתו הושבה מהרצועה לאחר חילולה בידי המרצחים: "כבדו שערי עזה מכתפיו ויכלו לו".

באותן שנתיים בהם היאחזות הייתה פעילה אכן נשאו חייליה את 'שערי עזה' והצליחו לפגוע בעשרות מסתננים ובמקביל להקים משק חקלאי פורח. בספטמבר 1953 אוזרחה היאחזות על ידי חברי גרעין של איחוד הקבוצות והקיבוצים והפכה לקיבוץ נח"ל עוז, שהיה סמל להתיישבות ביטחונית בספר. שלוש שנים לאחר מכן, בספטמבר 1955, הוקמה היאחזות נוספת בגבול הרצועה ממזרח לחאן יונס: ניר עוז.

הדיון על הקמת כפר דרום

לאחר מלחמת ששת הימים התלבטה ממשלת ישראל האם נכון להקים יישובים בשטחים עליהם השתלט צה"ל במלחמה במלחמה. מחד, עמדה תפיסת ההתיישבות הביטחונית לפיה ההתיישבות (בעיקר החקלאית) משלימה את הפעולות הצבאיות. תפיסה זו יושמה בשטח לאחר מלחמת העצמאות. מאידך עלה חשש מלחץ בין לאומי שיאלץ את ישראל לפנות את היישובים החדשים שיבנו, כפי שאכן קרה לאחר מבצע קדש, אז פונו שתי היאחזויות נח"ל שקמו ברפיח ובשארם א שיח'.

אחד הפתרונות שבאו ליישב קונפליקט זה היה החלטה להקים היאחזויות נח"ל. הקמת היאחזויות נתפסה ככזו שלא תעורר את דעת הקהל הבין לאומית כנגד ישראל, ובנוסף- אם בעתיד תחליט ישראל על נסיגה מדינית הרי שהרבה יותר פשוט לפנות היאחזויות צבאיות מאשר לפרק יישובים אזרחיים. כך קמו היאחזויות בגולן, בבקעת הירדן במזרח סיני ובאזור פתחת ימית.

אולם ברצועת עזה היה המצב מורכב יותר. עניין זה נגרם בגלל המספר הגבוה של ערבים שהתגוררו ברצועה, כ-400,000 איש, בגלל התפתחות תאי טרור באזור ועקב מחסור במים לחקלאות. לאחר מותו של ראש הממשלה לוי אשכול בשנת 1969, ועם עליית כוחם של שרי אחדות העבודה האקטיביסטים יגאל אלון וישראל גלילי, עלו רעיונות אלו שנית על שולחן הדיונים. בהצעת החלטה שהעביר השר אלון למזכירות הממשלה הציע להקים שתי היאחזויות או שני יישובים בין עזה לרפיח. בדברי ההסבר להצעה טען אלון כי: "להתיישבויות אלו חשיבות עליונה לעתיד המדינה של הרצועה על ידי כך שהן מפצלות את הרצועה דרומה מהעיר עזה

וחשיבות רבה לנוכחות יהודית בליבה של רצועת עזה" (מתוך ארכיון צה"ל). בסקר שערכה המחלקה להתיישבות נמצאו ארבעה אזורים עם שטחי קרקע פנויים להתיישבות: ליד מחנה נוציראת, ליד תל קטיפה, באזור חאן יונס ובאזור רפיח. בגלל התגברות הטרור מרצועת עזה גם מפקד כוחות צה"ל ברצועה מוטה גור תמך בהקמת ההיאחזויות.

בדיונים שהתקיימו בוועדת השרים להתיישבות בסוף 1969 ובתחילת 1970 נחשפה מחלוקת עמוקה בשאלת התועלת הביטחונית שתצמח מהקמת ההיאחזויות בלב הרצועה. ראש אגף הנוער והנח"ל משה נצר סבר כי התנועות ההתיישבותיות לא יאפשרו לגרעיני הנח"ל להתיישב ברצועה. מתאם הפעולות בשטחים שלמה גזית טען: "מבחינה ביטחונית זו קטסטרופה להכניס את שני היישובים הללו ללב הרצועה", והציע לתת 'מכת חשמל' לתושבי הרצועה בכדי לדכא את ההתקוממויות האלימות. בדיון אחר הפריד גזית באופן אנליטי בין הסיכון הביטחוני אליו יחשפו חיילי ההיאחזויות לבין היתרונות הטריטוריאליים שלהן:

שתי היאחזויות לא באות לפתור בעיה ביטחונית, אלא כמעט ליצור בעיה כזו. הסיבה שאנו מחייבים הקמת היישובים היא פוליטית-פסיכולוגית, בראש ובראשונה פוליטית. אנחנו טוענים כבר שלוש שנים שעזה לא תחזור להיות תחת שלטון מצרי. כמעט ולא עשינו דבר כדי לבסס את האמירה הזו. מבחינה זו היאחזות אחת ברצועה יש לה משקל של הרבה אמירות (יחיאל אדמוני, עשור של שיקול דעת, עמ' 65-66).

בישיבת ממשלה שהתקיימה בספטמבר 1970, דנו השרים שנית בהצעה להקמת היאחזויות ברצועת עזה. סודיותו של הנושא גרמה לכך שסעיף הדיון אף לא נרשם בסדר היום של הישיבה. השר גלילי היה זה שהעלה את ההצעה, וטען בעד הקמת שתי היאחזויות ברצועה, אחת מהן בכפר דרום, "השטח זכור לנו היטב מימי מלחמת השחרור". שר החקלאות חיים גבתי טען כי להיאחזויות ברצועה אין שטחי חקלאות, אולם בנוגע לכפר דרום ניתן יהיה להסתמך על שטחי קרקע ממזרח לרצועה, בתוך שטח ישראל. לאחר דיון בו לא קמו מתנגדים להצעה אישרה הממשלה את הקמת ההיאחזויות, והעבירה את האחריות על קביעת המיקום המדויק של ההיאחזות ותאריך העלייה לוועדת השרים לענייני התיישבות.

לפי דבריו משה נצר, ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון שנאמרו לאחר זמן, הגורם שהיטה את הכף והביא להקמת ההיאחזות הראשונה ברצועה היה הרצון לשחזר את ההתיישבות ההיסטורית בכפר דרום. נצר, שפיקד על הגדוד שהיה אחראי על כפר דרום במלחמת העצמאות, ראה את האפשרות של חידוש היישוב במקום כפרויקט אישי שלו. בפקודת יום לרגל הקמת ההיאחזות אמר מפקד הנח"ל כי: "במקום זה נהלה קבוצת כפר דרום במלחמת הקוממיות מאבק גבורה ועצרה בגופה את הפולש המצרי בדרכו צפונה. בעלייתנו היום הננו מקדשים את זכרם של טובי הלוחמים אשר נפלו במלחמתם על מורשת ההתיישבות החלוצית" (מתוך ארכיון יד טבנקין).

המשך הקמת ההיאחזויות ברצועת עזה: ראשיתה של 'תוכנית האצבעות'

בגלל התעצמות פעולות הטרור שיצאו מהרצועה דחף אלוף פיקוד דרום אריאל שרון להקמת היאחזויות נוספות, והביא את השרים גלילי ואלון לסיורים בשטח בכדי לקדם את תוכניותיו.

שרון גם דחף להקמת ועדה משותפת של הצבא ושל מתאם פעולות צה"ל בשטחים, שהוציאה מסמך בעניין ההתיישבות היהודית ברצועה ובצפון סיני. לפי המסמך יוקמו יישובים עירוניים מחוץ לרצועה ויישובים קטנים בתוכה, בכדי לשבור את הרצף הערבי.

המחלקה להתיישבות עיבדה תוכנית להקמת שלוש היאחזויות בשטח הרצועה- באבו מדין שבין עזה לדיר אל בלח, בסומיירי (לימים חבל קטיף) הנמצאת בין חאן יונס לדיר אל בלח, ובין חאן יונס לרפיח. שלוש ההיאחזויות היו אמורות להוות מובלעות ישראליות בין היישובים הערביים הגדולים ולהתחבר לישראל בכבישי רוחב. אבו מדין וסומיירי היו אמורות להיות קשורות ליישובי ער הנגב ואשכול, והיישוב הדרומי היה אמור להתחבר לפתחת רפיח. כך נשלחו מעין 'אצבעות' מישראל מערבה, אל חוף הים.

ההתלבטות הייתה היכן להקים את ההיאחזות הראשונה מבין השלוש. בדיון שהתקיים בוועדה הבין משרדית להתיישבות תמך שלמה גזית, מתאם הפעולות בשטחים בהתיישבות באבו מדין: "בגלל מיקומה בין העיר עזה למחנות הפליטים שאטי מזה וג'בליה מזה. אבו מדין צריך היה לסגור את התרחבות עזה דרומה, להשיג ניתוק בין עזה לבין דרום הרצועה. עצם הנוכחות במקום היא אמצעי פיקוח ביטחוני" (יחיאל אדמוני, עשור של שיקול דעת, עמ' 105). השינוי בדעתו של גזית, ששנה וחצי קודם לכן טען שהיאחזויות בלב הרצועה דווקא יצרו בעיות ביטחוניות ולא יפתרו בעיות שכאלו, מעניין. ייתכן שהוא הושפע מהתגברות הטרור שיצא מהרצועה והכישלון (הזמני) של כוחות פיקוד הדרום לדכא אותו במהלך שנת 1971.

בפברואר 1972 עלתה ההיאחזות באבו מדין על הקרקע ונקראה נצרים. אלוף פיקוד מרכז רחבעם זאבי (ששטח הרצועה הפך להיות תחת אחריותו), קבע את נקודת הקבע של ההיאחזות בסמוך לכביש עזה- רפיח. שלושה חודשים לאחר ההקמה נכנסו לנצרים חברי גרעינים של תנועת חירות ביתר להקים את ענפי המשק, במקום חיילי השלי"ת של הנח"ל ששהו בה בתקופת ההקמה.

ההיאחזות השלישית שקמה ברצועה הייתה מורג, שעלתה אל הקרקע בין חאן יונס לרפיח. ההיאחזות אוישה בגרעינים של איחוד הקבוצות והקיבוצים. הקמת ההיאחזות נתמכה על ידי השרים דיין וגלילי, ומטרתה הייתה להמשיך במדיניות 'תקיעת הטריזים' בתוך הרצועה. היאחזות רביעית הייתה סומיירי- קטיף (לימים נצר חזני). במקום תכננה המחלקה להתיישבות הקמה של גוש יישובים שיכלול שני מושבים ומרכז אזורי, ובשלב הראשון אמורה הייתה לעלות אל הקרקע ההיאחזות. את ההיאחזות איישו גרעינים של הקיבוץ הדתי.

לאחר מלחמת יום הכיפורים קמו היאחזויות ויישובים נוספים ברצועה וההיאחזויות הקיימות אוזרחו; אולם לארבע ההיאחזויות הראשונות שמור תפקיד מפתח בסיפורה ההתיישבות הישראלית בחבל עזה, התיישבות מפוארת שנעקרה בזמן הוצאתה לפועל של תוכנית ההתנתקות בקיץ 2005.

במספר אירועים לאורך חצי היובל הראשון לקיומה של ישראל, וכאשר נוצרו אתגרים התיישבותיים שדרשו פתרון מידי, בחרה הנהגת המדינה להשתמש בכלי של היאחזויות הנח"ל. היאחזויות היו מספר יתרונות: א. החיילים- מתיישבים היו זמינים והגיעו לנקודת ההתיישבות מכורח פקודה. ב. ניתן היה לשכן את החיילים אף במקומות בהם התנאים הביטחוניים או

החקלאיים היו מורכבים. ג. כאשר היה חשש שיהיה צריך לפרק את היישוב עקב החלטה מדינית, היה נוח יותר להעלות אל הקרקע כוח צבאי, ולא קבוצה של מתיישבים שיקבעו את עתידם במקום. ד. ההיאחזות תמכה בצורה המובהקת ביותר באתוס ההתיישבות הביטחונית, שראשיתו בימי תל חי.

על הפרק כיום עומדות שתי משימות התיישבותיות הקשורות למרחב הנגב המערבי (חוץ ממשימות הקשורות להתיישבות בגבול הלבנון). הראשונה היא שיקומם של יישובי העוטף, ולגביה קיים כמובן קונצנזוס כלל ישראלי. אולם שיקומם של חלק מסוים מהיישובים יהיה איטי, הן בגלל מצבם הפיזי, הן בגלל התנאים הביטחוניים באזור והן בגלל היקף האבדות בחלק מקהילות העוטף. השנייה היא התיישבות בתוך תחומי הרצועה עצמה, על חורבות יישובי חבל עזה או במקומות אחרים, כאשר לא ברור האם נכון לשלוח מתיישבים לאזור בו תנאי הביטחון בעייתיים ביותר, תנאים שכבר הובהרו יפה בדיונים על הקמת ההיאחזויות בשנת 1970. בנוסף, במקרה וישראל תחליט להקים יישובים אזרחיים ברצועה יופעל כלפיה לחץ בין לאומי כבד שיפגע במרחב התמרון והלגיטימציה שלה.

מול התמודדויות ושאלות אלו ראוי לבחון את חידוש השימוש בכלי ההיאחזות. ניתן יהיה להכשיר פלוגות חיילים שישוהו באלו מיישובי העוטף שאינם ראויים למגורי אזרחים בחודשים הקרובים. החיילים לא רק יתגוררו ביישובים (דבר המתרחש ממילא כעת) אלא יעסקו בשיקום התשתית הפיזית של היישוב, ואף יעבדו בשטחים החקלאיים ויעבו את הנוכחות הביטחונית באזור העוטף. כבר כעת מתחזק הקשר שבין היישובים בגבולות לבין יחידות הצבא, ובתור חייל מילואים שנלחם במשך חודשיים בגבול הצפון אני יכול להעיד על הפירגון הרב והעזרה ההדדית בין היישובים לבין כוחות הצבא שחונים ביישובים ובמרחבים שביניהם. הצעה זו תיקח את ההדדיות צעד קדימה, ותקבע קשר ארוך טווח בין היישוב לבין יחידה צבאית מסוימת, שחייליה יבינו שתפקידם הוא לאפשר את חזרתם של התושבים במהרה, ליישוב בנוי, מתפקד ומשגשג. עם סיומו של פרק 'ההיאחזות' יעבור היישוב בחזרה לרשות תושביו, בתקווה שחלק מהחיילים ירצו להישאר ולהתגורר במקום.

מובן שלגבי ההתיישבות בתוך הרצועה עצמה השאלות הן גדולות ומשמעותיות יותר, אולם נכון יהיה להתחיל בתכנון הכשרת יישובים חקלאיים על ידי חיילים באזור מתוחם ויחסית בטוח בתחומי רצועת עזה (אולי על חורבות יישובי צפון הרצועה, ניסנית אלי סיני ודוגית, בסמוך לשטח ישראל). כך תגבה ישראל מחיר מהחמאס במטבע 'קשה', במטבע של קרקע ואדמה. החלטה שכזו, שאיננה מתייחסת למתיישבים אזרחים אלא לחיילים איננה כובלת את ישראל באופן סופי ומייצרת לה מרחב תמרון ברמה הלאומית והבין לאומית.

כמובן שישנן שאלות רבות שנותרו פתוחות: אילו חיילים יוכלו לשמש בתפקידים אלו כאשר כוח האדם של צה"ל מתוח עד הקצה; כיצד יצליח צה"ל בזמן קצר להכשיר חיילים לעבודת האדמה ושאלות כלכליות, משפטיות ומדיניות. אולם דומה שלחידוש רעיון ההיאחזויות 'מול שערי עזה', רעיון המשלב בין התיישבות וביטחון, ישנו חשיבות רבה למדינת ישראל בעת הזו, התיישבותית, ביטחונית ואף חינוכית, וראוי להרים בשנית את דגל המגל והחרב, דגלה של ההתיישבות הביטחונית בגבולות.

